

Karol ŁopateckiUniwersytet w Białymstoku
e-mail: karollopatecki@gmail.com
telefon: +48 695 745 771

DOI: 10.15290/mhi.2016.15.01.04

Miejskie artykuły wojskowe w nowożytnej Europie – zarys problematyki

SUMMARY

Urban military articles in modern Europe. An outline of the issues

Military laws, taking into account the entities issuing them, can be divided into five types. These are hetman's articles (announced by the chief commanders), royal articles (issued by the rulers), parliamentary articles (adopted by various representative bodies), confederate's articles (self-governing announced by all soldiers) and the urban articles, created by or under the authority of the city council. The paper presents characteristics of "urban military articles." These were the normative acts issued in the modern era directly by the city council or bodies acting under its authority. Promulgated acts were shorter than the other military articles, as in this case, military law was only complementary to the system of municipal law. These documents were primarily to ensure efficient supervision and control of the civilian municipal authorities over military troops. Civilians and private property was covered by special protection. Urban military articles imposed upon soldiers a fairly rigid moral framework, particular attention being given to the problems of alcoholism, prostitution, gambling, and even participation in urban amusements and festivities. More lenient penalties were applied in the urban military articles, which occurred the more strikingly the greater the proportion of urban citizens serving in the military. A sentence of imprisonment was provided more willingly, obviously using institutions operating in the cities.

Key words: military articles, law of the crew, municipal authorities, Bardejov, Prague, Gdansk, Genoa.

Słowa kluczowe: artykuły wojskowe, prawo załogi, władze miejskie, Bardejów, Praga, Gdańsk, Genua.

Od niedawna w polskiej historiografii funkcjonuje pojęcie „miejskich artykułów wojskowych”, które to miano nadano przepisom ogłoszonym dla oddziałów ryskich w 1600 r.¹ W założeniu pod tym pojęciem znaleźć się powinny akty normatywne regulujące zasady dyscypliny wojskowej w oddziałach

¹ K. Łopatecki, *Charakterystyka „miejskich artykułów wojskowych” na przykładzie Rigischer Artikelsbriefe z 1600 roku*, „Zapiski Historyczne” 2013, R. 78, z. 2, s. 5-36.

miejskich wydawane bezpośrednio przez lub z upoważnienia rady miejskiej². W niniejszym artykule analizuję, czy tego typu akty normatywne występowały (i w jakim zakresie) w nowożytniej Europie. Przeprowadzam charakterystykę najważniejszych artykułów ogłoszonych w różnych częściach Europy w celu ustalenia specyfiki tego typu dokumentów na tle ogłaszanego wówczas prawa wojskowego.

Genezy miejskich artykułów wojskowych należy szukać w początkach XVI stulecia, wraz z upadkiem średniowiecznej służby rycerskiej oraz rozwojem nowożytnego prawa wojskowego. Rozwijające się miasta na obszarach pozbawionych silnej władzy centralnej, w celu zapewnienia własnej niezależności wzmacniały istniejące od średniowiecza systemy obronne³. Z jednej strony podejmowano prace fortyfikacyjne, z drugiej powiększono miejskie siły wojskowe przez rozbudowę formacji milicyjnych lub zaciąg oddziałów najemnych⁴. Żołnierz zawodowy był werbowany na zasadach kontraktu *emptio-venditio* zawieranego pomiędzy radą miejską a kondotierem, co wymagało stworzenia odrębnych regulacji prawnych. Z jednej strony landsknechci artykuły wojskowe traktowali jako swoistą formę autonomii prawnej, z drugiej jej wprowadzenie było niezbędne w celu utrzymania żołnierzy w dyscyplinie wojskowej, dzięki której nie tylko walory bojowe jednostki były większe, ale zabezpieczano w ten sposób porządek w miastach⁵.

Przykładem takiego aktu są wydane przez radę miejską Bardejowa artykuły wojskowe z 1521 r. Dokument ten opublikowano na potrzeby niewielkiego 33-osobowego oddziału najemników składającego się z 26 żołnierzy, 4 woźniców, jednego pawężnika, puszkarza i jeźdźca. Ich dowódcą był kapitan (*Hauptmann*) Valentin Nigkysch, z miesięcznym wynagrodzeniem 3 zł, a do pomocy przydani mu byli dwaj dziesiętnicy. Dostrzec można wyjątkowość regulacji, gdyż rada miejska działała z upoważnienia króla Węgier Ludwika II Jagiellończyka, a zaciągnięty oddział miał wspomóc wojska państwowe⁶. Również treść aktu normatywnego jest charakterystyczna, gdyż miejskie władze większą rolę przykładały do poprawnych stosunków z ludnością cywilną, niż do narzucenia

² Por. ibidem, s. 29; K. Lopatecki, „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 703-704.

³ Odrębną tendencję polegającą na wykorzystaniu potencjału miejskiego do wzmocnienia władzy państwowej, w tym realizacji reform wojskowych prezentują Steven Gunn, David Grummitt i Hans Cools na przykładzie Anglii i habsburskich Niderlandów. S. Gunn, D. Grummitt, H. Cools, *War, State, and Society in England and the Netherlands, 1477-1559*, Oxford – New York 2007, s. 41-124.

⁴ Żołnierzy miejskich należy oddzielić od miejskich służ porządkowych – strażników dowodzonych z reguły przez kapitana lub hetmana ratusznego. Zob. J. Suproniuk, *Miejskie służby porządkowe a społeczeństwo w Polsce XIV-XVI w.*, „Przegląd Historyczny” 1999, t. 90, z. 2, s. 117-130.

⁵ K. Koranyi, *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, R. 1, s. 105-108; P. Burschel, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994, s. 129 i n.

⁶ K. Lopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. 145, 288-289. Akt prawny odkrył i jako pierwszy omówił: V. Segeš, *Mestá v uhorskom vojenstve na konci stredoveku*, [w:] *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti)*, Bratislava 2002, s. 23-27. Dokładną datację ustalono w pracy: *Pramene k vojenským dejinám slovenska*, t. 1/3: 1387-1526, oprac. V. Segeš, B. Šedová, Bratislava 2013, s. 315.

dyscypliny wewnątrz oddziału. Interesująca jest przy tym forma aktu, składającego się z dwóch części:

- pierwszej o charakterze porządkowym i dyscyplinarnym, gdzie odnotowano przestępstwa wojskowe;
- drugiej, w której miasto zagwarantowało żołnierzom kupno towarów po ustawowych cenach⁷.

Oprócz standardowych przepisów dotyczących posłuszeństwa (agresja wobec dowódcy i dziesięтника zagrożona była karą śmierci, podobnie jak atak fizyczny skierowany na innego żołnierza; za wyciągnięcie broni groziło ucięcie ręki) istniały regulacje dotyczące stosunków z ludnością cywilną. Wprowadzono karę śmierci za gwałt wobec kobiet, a za naruszenie nietykalności osobistej chłopów powinno być wypłacone zadośćuczynienie. Pozostałe przepisy dotyczyły różnych form szkód oraz kradzieży wyrządzanych ludności cywilnej⁸. Kapitan był odpowiedzialny za kradzież i szkody poczynione przez podwładnych. Dotyczyło to nie tylko domów mieszczan i chłopów, gdzie żołnierze przebywali, ale również stawów. Dowódca mógł konfiskować wierzchowca lub rzeczy żołnierzy w celu pokrycia szkody. Na koniec wprowadzono instytucję gwarantującą sprawowanie właściwego nadzoru nad żołnierzami. Omnipotencję kapitana ograniczono podległością wobec urzędów królewskich: kwatermistrza (*Marckrichters*) zajmującego się zaopatrzeniem oddziałów oraz *oberst hauptmana* sprawującego ogólny nadzór nad zachowaniem żołnierzy, który uprawniony był do ukarania kapitana za brak kontroli wobec swoich podwładnych.

W drugiej części aktu normatywnego zawarowano kwestie aprowizacji. Żołnierze co do zasady powinni kupować produkty po cenach rynkowych, z uwzględnieniem zarządzeń organów kontrolnych. W kontrakcie zawarto jednak pewien katalog produktów, które najemnicy mogli nabywać po obniżonych cenach, dotyczyło to m.in. trzody, bydła, ptactwa hodowlanego, a także chleba, wina, piwa, miodu, siana oraz zboża.

Na podstawie powyższej charakterystyki można stwierdzić, iż już na początku XVI w. artykuły wojskowe wydawane przez organy miejskie znacznie różniły się od typowych aktów normatywnych kształtujących zasady dyscypliny wśród żołnierzy⁹. Widoczna jest duża ingerencja władz miejskich w ostateczny

⁷ Charakterystyka aktu normatywnego na podstawie: Štatny archiv v Prešove, pobočka Bardejov, Magistrat mesta Bardejova, č. 1987, s. [1-2]. Artykuły wojskowe zostały spisane w języku niemieckim, istnieje edycja źródłowa, w której dokument przetłumaczono na język słowacki. *Pramene k vojenským dejinám...*, s. 315-317.

⁸ Grabież z dworów szlacheckich i duchownych oraz kościołów zagrożona była karą śmierci. Za atak na kupca dowożącego żywność groziła surowa kara polegająca na wrzuceniu żołnierza do „wilgotnej jamy (piwnicy)”, co połączone było z publicznym przeprowadzeniem skazańca w miejsce kaźni. Dużo łagodniej potraktowano kradzież mienia będącego własnością chłopów, gdyż kara miała być uzależniona od wielkości przewinienia.

⁹ Najważniejszy ówczesny akt prawa wojskowego wydano w 1460 r. *Ordnung, die wir markgrafe Albrecht geseztz haben und wollen, dass sie von allen den unsern soll gehalten werden, in massen hernach geschrieben steht*, „Mitteilungsblatt der Fachgruppe Strafrecht in der Gesellschaft für Rechtsvergleichung” 1912, t. 33, s. 387-390. Por. W. Beck, *Die ältesten Artikelsbriefe für das deutsche Fußvolk*, München 1908, s. 83-98;

kształt przepisów prawnych i szczególna dbałość o poprawne relacje pomiędzy żołnierzami a ludnością cywilną.

W wielu miejscach w Europie miejskie artykuły wojskowe nie zdążyły się w epoce nowożytnej wykształcić. Wynikało to z ograniczenia autonomii wojskowej miast polegającej na likwidacji przez państwa „praw załogi” (*ius praesidii*)¹⁰ i umieszczania żołnierzy państwowych w garnizonach lub przylegających do miast zamków¹¹. Jest to proces widoczny w całej XVI-wiecznej Europie¹². To zaś prowadziło do coraz rzadszych przypadków tworzenia dużych zgrupowań wojskowych, które otrzymywały wydawane przez radę miejską przepisy porządkowe. Oczywiście nadal najpotężniejsze miasta wykorzystywały swoją uprzywilejowaną pozycję, a nawet rozszerzały zakres regulacji. Przykładem może być uchwalenie morskich artykułów wojskowych przez władze miejskie Rewla (Tallinna) 18 maja 1559 r.¹³

Analiza zasięgu geograficznego miejskich artykułów wojskowych ogłaszanych w XVI i XVII w. wskazuje na ich nierównomierne rozmieszczenie. Akty takie powstają na terenie Rzeszy Niemieckiej, Rzeczypospolitej szlacheckiej oraz Półwyspu Apenińskiego i Konfederacji Szwajcarskiej. Nie znam żadnego przykładu miejskich artykułów wojskowych na Półwyspie Iberyjskim oraz na Wyspach Brytyjskich¹⁴. Interesujące, iż pomimo ogromnych możliwości finansowych miast niderlandzkich, nie wydawały one własnych regulacji¹⁵. Charakterystykę przekształceń prawnoorganizacyjnych zachodzących w Zjednoczonych Prowincjach przeanalizował Erik Swart¹⁶. Badania wykazały, iż konieczność przeciwstawienia się potężnej armii Habsburgów, wymusiło na skonfederowanych prowincjach scentralizowanie armii oraz, co istotne, bezpośrednie

A. Stache, ... *der scharffe Sebel ist mein Acker...*: Alltags- und Sozialgeschichte frühneuzeitlicher Söldner in Bildquellen für die Sekundarstufe II, Potsdam 2005, s. 82 i n.

¹⁰ Przykładowo, na Śląsku jedynym miastem, które posiadało w okresie nowożytnym ten przywilej był Wrocław, utrzymujący nawet do 1500 żołnierzy. M. Kaczmarek, *Wrocław: dziedzictwo wieków*, Wrocław 1997, s. 90; M. Ujma, „Nouvelles Ordinaires” wobec problemów związanych ze Śląskiem doby kontrreformacji w latach 1631-1648, „Studia Śląskie” 2005, t. 64, s. 248.

¹¹ Żołnierze otrzymywali wówczas narzucane przez władze państwowe artykuły zamkowe lub garnizonowe. Zob. K. Lopatecki, „Disciplina militaris”..., s. 287-361.

¹² G. Pálffy, *Háborúk, hadsereg és város a 16. századi Magyarországon*, [w:] *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti)*, Bratislava 2002, s. 42-51; S. Gunn, D. Grummitt, H. Cools, op. cit., s. 41-42, 45-46, 75-77.

¹³ *Schiffsartikel der revalschen Freibeuter*, [w:] *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558-1562*, t. 3, 1559-1560, oprac. F. Bienemann, Riga 1868, s. 48-50.

¹⁴ W Anglii nawet podczas zagrożenia stolicy (w okresie wojny domowej) Robert Rich (drugi *Earl of Warwick*) ogłosił artykuły wojskowe, z charakterystycznym uzasadnieniem: „by Authority of Parliament, for the defence of the Cittie of London and the Covnitier Adjacent”. *Laves and Ordinances of Warre, Established for the better Conduct of the Army by His Excellency The Earle of Warwick*, London 1642, k. [A].

¹⁵ Zob. F.T.J. Godin, *Inventaris van de collectie: De Graaff (Militair straf- en tuchtrecht)*, Den Haag 2008, s. 4-23, gdzie zebrano 180 wojskowych aktów normatywnych wydanych do końca XVIII w.

¹⁶ E. Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan va het Staatse leger, 1568-1590*, Amsterdam 2006; idem, *From „Landsknecht” to „Soldier”: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century*, „International Review of Social History” 2006, R. 51.

podporządkowanie żołnierzy państwowemu aparatowi administracyjnemu. Ważnym elementem tych przemian było wykorzystanie instrumentów prawnych umieszczanych w artykułach wojskowych, reformie organów porządkowych i wymiaru sprawiedliwości, oraz umiejętnemu zastosowaniu polityki finansowej. Dzięki temu w ciągu 22 lat (1568-1590) zakończono proces przekształcenia najemnych oddziałów landsknechtów w jednolitą i sprawię zarządzaną armię państwową¹⁷. W takiej strukturze miasta stały się jedynie płatnikiem podatków, choć również dzięki żołnierzom mieszczaństwo uzyskiwało korzyści. Wojska płacąc za żywność, artykuły rzemieślnicze, ewentualnie kwaterek znacznie poprawiały sytuację ekonomiczną mieszczaństwa, a skuteczny, państwowy wymiar sprawiedliwości ograniczał lub eliminował nadużycia i patologie wobec ludności cywilnej¹⁸. Podobny, choć bardziej represyjny nadzór nad miastami sprawowali Szwedzi. Na władze miejskie przerzucano konieczność zaaprowiantowania i utrzymania żołnierzy. Państwo jednak tworzyło sprawny wymiar sprawiedliwości, dzięki czemu ograniczano nadużycia żołnierzy¹⁹. Oczywiście, o podporządkowanych bezpośrednio radzie miejskiej oddziałach nie mogło być mowy.

Proces likwidacji autonomii wojskowej miast przybierał często dramatyczny przebieg, czego najlepszym przykładem była rozprawa ze stworzonymi dla hugenotów miejscami bezpieczeństwa (*places de sûreté*) wprowadzonymi w myśl postanowień edyktu nantejskiego w 1598 r.²⁰ Zdobycie największej z nich – twierdzy La Roche w latach 1627-1628 – położyło kres niezależnym miejskim strukturom wojskowym we Francji²¹.

¹⁷ Oczywiście w okresie przejściowym zdarzały się przypadki, że władze miejskie nie chciały przyjąć w obręb murów oddziałów najemnych. J.D. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic. War, Finance, and Politics in Holland 1572-1588*, Oxford – New York 2008, s. 88-89, 92.

¹⁸ M. C. Hart, *The Making of a Bourgeois State: War, Politics and Finance during the Dutch Revolt*, Manchester 1993, *passim*; eadem, *War and an economic miracle. How small differences added up to the prosperity of the Dutch Republic in the seventeenth century*. Referat wygłoszony 18 września 2005 r. na konferencji pt. *War and Economic Growth: Causes Costs, and Consequences* zorganizowanej w Toronto (s. 1-21). Zob. http://eh.net/eha/meetings/2005/program_info#session_2a (23.03.2012).

¹⁹ Tak sytuacja wyglądała w zdobytych miastach na terenie Prus i Pomorza. Przykładowo: M. Lorenz, *Schwedisches Militär und seine Justiz: Einblicke in das Verhältnis von Rechtsnorm und Alltag in der Garnison Stralsund ca. 1650 bis 1700*, [w:] *Gemeinsame Bekannte: Schweden und Deutschland in der Frühen Neuzeit*, red. I. Asmus, J. E. Olesen, Münster 2003, s. 419-439; N. Drabiński, *Z dziejów okupacji szwedzkiej Elbląga w latach 1626-1635*, „Rocznik Elbląski” 1963, R. 2, s. 153-165. Por. B. Whitelocke, *A Journal of the Swedish Embassy in the years 1653 and 1654*, oprac. C. Morton, H. Reeve, t. 2, London 1855, s. 138.

²⁰ Oczywiście stacjonujące w punktach bezpieczeństwa wojska miały inną organizację i genezę niż oddziały miejskie w pozostałej części kontynentu, opierając się na wykształconych przez Hugenotów strukturach wojskowych. O odrębnościach organizacyjno-prawnych w tych oddziałach: J. de Pablo, *Contribution à l'étude des institutions militaires huguenotes*, t. 2, *L'armée huguenote entre 1562 et 1573*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 1957, R. 48, s. 192-216. Por. H. Lehr, *Les Protestants d'autrefois; vie et institutions militaires*, Paris 1901.

²¹ Należy pamiętać, iż przeciwko Francji jako sojusznicy wspólnie walczyły oddziały miejskie, posiłki hugenockie i angielskie. Każda armia posiadała odrębne regulacje. Przykładowo na potrzeby korpusu ekspedycyjnego Karol I Stuart wydał 21 sierpnia 1628 r. *Latus and Ordinances Military*, a książkę Buckingham George Villiers ogłosił uszczegóławiające *Instructions and articles*. Zob. *Calendar of State Papers, Domestic Series, of the Reign of Charles I. 1628-1629*, oprac. J. Bruce, London 1859, s. 261.

W innych regionach Europy władze centralne wyjątkowo dopuszczały możliwość ogłaszania przez miasta praw wojskowych. Oczywiście, w ten sposób przerzucano część ciężaru militarnego na gminy miejskie, które musiały zaciągnąć oddziały. Tak było m.in. w Pradze w 1631 r., wobec postępujących sukcesów wojsk koalicji antyhabsburskiej. Władze państwowe zgodziły się na sformowanie ośmiu miejskich chorągwi piechoty (cztery dla Starego Miasta, trzy dla Nowego Miasta i jedno dla Małej Strany). Za zgodą prokonsula i wiceregenta Czech (Karola I Liechtensteina) oraz pod nadzorem komisarzy cesarskich, rada miejska ogłosiła artykuły wojskowe. Nastąpiło to *v měsíci Máji leta minulého 1631 u přítomnosti Jich Mti pánův hejtmanův našich jsme zmustrovali, jim těžké arlykule vojenské, kteříž předešle při mustručních a hotovosti městské nikdyž užívání nebyli, pro dokázání a utvození hotovosti naši vydali, a k tomu přísahou těžkou je zavázavše v hotovosti k bránění jsme zůstávali*²². Rada miejska Starego Miasta wydała dla podległych sobie chorągwi, w obecności urzędników cesarskich artykuły wojskowe. Tym samym zachowane przepisy obowiązywały w połowie uformowanych wówczas oddziałów, zapewne zatem każda rada miejska (w Nowym Mieście i Małej Stranie) ogłaszała analogiczne przepisy.

Dokument składa się z 10 rozbudowanych, nienumerowanych artykułów uzupełnionych o rotę przysięgi²³. Zasady posłuszeństwa zostały określone w art. 1, gdzie żołnierzy zobowiązano do podległości i wykonywania rozkazów *nejvyššího strážmistra, leitenanta jeho, pana hejtmana a jiných důstojníkův*. Skonkretyzowanie tych zasad odnajdujemy w art. 2, w którym to przepisie grożono śmiercią bez możliwości jego złagodzenia za niewykonanie rozkazu. W art. 3 zobowiązano żołnierzy do wykonywania poleceń dotyczących wystawiania straży i wart we dnie oraz w nocy. Karę za niedbałe wykonywanie powierzonych powinności lub niepodporządkowanie się rozkazowi opisane było w art. 6 i ta niesubordynacja również groziła śmiercią. Dodatkowo zagrożone najwyższym wymiarem kary było przeszkadzanie organom wymiaru sprawiedliwości w sprawowaniu swoich obowiązków.

Kończący dokument przepis (art. 10) zobowiązywał do posłuszeństwa wobec rozkazów i uniwersałów wydawanych przez dowództwo, które wykraczało poza powinności opisane w artykułach. Z dokumentu wynika, iż oprócz artykułów wojskowych odwoływano się do innych regulacji mających za zadanie utrzymanie dyscypliny wojskowej. Była to przysięga wojskowa (art. 1), zwyczaj

²² *Snesení paměti, což jest se po odjezdu pana generála Don Balthasare s posádkou Pražskou, a při ujetí se měst Pražských od kurfršta Saského, až do šťastného J.M C. vítězství a zase dobytí měst Pražských s Pražany a obyvateli jich dalo*, [w:] *Sašové v Praze léta 1631*, podał J. Erben, „Časopis Českého Museum” 1853, nr 27, s. 502-503.

²³ Analiza aktu normatywnego na podstawie: *Aneks A (bez tytułu)*, [w:] *Sašové v Praze...*, s. 719-721.

(art. 6 – *podlé vojenského obyčeje*)²⁴, oraz wola hetmanów (art. 9), którzy byli uprawnieni do zastosowania kar dyscyplinarnych²⁵.

Sposób pełnienia służby określony był w art. 1. Interesujące, iż żołnierze podlegali zarówno cesarzowi, jak i gminie miejskiej. Przepis zawierał również klauzulę generalną, zobowiązywała do powiększania korzyści oraz minimalizowania szkód wobec kontraktora. W oddziałach ogłoszono mir wojskowy, który polegał na wprowadzeniu zakazu kłótni i walk pomiędzy żołnierzami. Wszelkie agresywne czyny powinny stać się podstawą do osądzenia przez przełożonych (art. 7)²⁶.

Rola chorągwi jako symbolu honoru żołnierskiego została opisana w art. 2, w którym nakazano żołnierzom walczyć przy niej aż do śmierci. Dezercja, a nawet samowolne oddalenie wiązało się z bezwzględną karą śmierci. W art. 3 zakazano kontaktowania się z nieprzyjacielem, zobowiązano wszelkie zdobyte informacje przekazywać do dowództwa i zachować je w dyskrekcji wobec współtowarzyszy. Działania te również były zagrożone najsurowszym wymiarem kary. Rygorystycznie uregulowano kwestię spożycia alkoholu. Generalnie zakazano żołnierzom upijania się, w szczególności zakazano spożywania wódki. Prześstępstwem był wyjście na wartę pod wpływem alkoholu, ale rodzaj sankcji uzależniony był od woli przełożonego (art. 5). Również niedookreślona była kara za strzelanie bez pozwolenia przełożonych, tak w dzień, jak i w nocy (art. 8)²⁷.

Charakterystyczny dla omawianego typu aktów normatywnych jest art. 3. Przepis ten brał w pełną ochronę wszystkich mieszczan miast praskich, kaźniście podkreślono, że dotyczy to również kobiet, oraz ludzi wszystkich stanów. Zakazano wszelkich czynów, które powodowałyby jakiegokolwiek szkody i krzywdy, ze szczególnym uwzględnieniem zabierania (konfiskowania) majątku ruchomego. W akcie normatywnym występuje nie tylko bardzo szeroki zakres podmiotowy i przedmiotowy ochrony, ale również przewidziano niezwykle surową sankcję bezwzględnej kary śmierci za naruszenie tych przepisów. Dodatkową ochroną objęto osoby duchowne, księży oraz zakonników, którym nie wolno było ubliżać i naruszać godności osobistej (art. 4).

Szereg bardzo surowych sankcji wskazywał, że pod względem represyjności nie różniły się one od innych artykułów wojskowych. W rzeczywistości ocenę aktu całkowicie zmienia art. 9, który odbierał wojskowym organom sądowym uprawnienia do wydawania wyroków skazujących na karę śmierci, *poněvadž mají pod svými praporci mnohé poctivé měštany, a pořádného a holého práva polního*

²⁴ O roli przysięgi i zwyczaju w prawie wojskowym: K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. 96-130.

²⁵ Por. J. Muszyński, *Przestępstwa wojskowe a przewinienia dyscyplinarne w polskim prawie wojskowym*, Warszawa 1967, s. 103-111.

²⁶ Instytucja miru wojskowego: K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. s. 35-41, 704.

²⁷ Ten powszechny w prawie wojskowym epoki nowożytnej zakaz „jest szczególnie zabiegający zdradzie, która być może ukryta pod krzyknieniem, rozruchem lub strzelaniem umyślnym podczas wojny, skąd częstokroć pochodzi ruina miejsc i całego więc wojska”. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 711, s. 39.

nemají; protož takové hrdelní pokuty páni s staršími obecniými sobě v moci zůstavovali ráčí. W praktyce oznaczało to, że stosunkowo surowe w treści artykuły, nabierały łagodnego charakteru, właściwego również innym miejskim artykułom wojskowym.

Przykład praski z 1631 r. uzewnętrznia proces przejściowy zmierzający do likwidacji praw przysługujących radzie miejskiej do wydawania artykułów wojskowych. Oczywiście, w poszczególnych państwach miało to miejsce w różnym czasie. Przykładowo Szwedzi już w latach siedemdziesiątych XVI w. starali się ograniczać kompetencje Rewla²⁸. Natomiast w Rzeczypospolitej próby likwidacji przywileju „prawa załogi” wobec Torunia, Gdańska i Elbląga podjęto w latach pięćdziesiątych, sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII w.²⁹

Nadal jednak w XVII i na początku XVIII w. istniały miejsca, gdzie dynamicznie rozwijały się miejskie artykuły wojskowe. Wobec słabości władzy cesarskiej, w szczególności wolne miasta Rzeszy samodzielnie rozbudowywały regulacje wojskowe. Proces ten nasilił się w okresie wojny 30-letniej, a w kolejnych dziesięcioleciach utrzymywał się na wysokim poziomie³⁰. Warto podkreślić, że dla tego typu aktów normatywnych Johann Christian Lünig poświęcił cały 5 rozdział w II tomie dzieła zatytułowanego *Corpus Iuris Militaris*. Odnotował tam artykuły wojskowe m.in. Augsburga (wydane w 1649 r. – składające się z 32 artykułów), Bremy (1723 r. – 34 art.), Frankfurtu nad Menem (1644 r. – 26 art.), Hamburga (b.d. pocz. XVIII w. – 53 art.), Lubeki (1692 – 42 art.), Norymbergi (1709 – 21 art.) i Ulm (1709 – 83 art.)³¹. Wszystkie wymienione dokumenty były stosunkowo krótkie, pomimo postępującej w czasie ich rozbudowy. Ich skromna treść związana była z tym, iż pomijano lub ograniczano problematykę ciągnięcia i zaopatrzenia armii. Ponadto z artykułów wojskowych zaczęto wyłączać spójne tematycznie problemy. Tak dla oddziałów służących we Frankfurcie nad Menem prócz artykułów wojskowych opublikowano również regulamin

²⁸ Miasto nadal zaciągało landsknechtów, którym wydawano artykuły wojskowe. Szwedzi obsadzili jednak zamek własnymi oddziałami pod dowództwem Clausa Akesena i Pontusa de La Gardie. T. Schiemann, *Revaler Landsknechte zur Zeit der ersten Russennoth*, [w:] *Baltische Monatsschrift*, red. F. Bienemann, t. 32, Reval 1885, s. 231-232.

²⁹ B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998, s. 317, 320-322; idem, *Wielkie miasta Prus Królewskich w dobie wojny północnej*, „Czasy Nowozytne” 2001, t. 10, s. 47-53; M. Wagner, *Prawa i obowiązki oficerów armii koronnej w drugiej połowie XVII w. Ze studiów nad rozwojem prawa wojskowego w dawnej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 36, s. 38-40; E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku: interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańsk 1962, s. 199, 207; idem, *Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej*, [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655-1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973, s. 358-381.

³⁰ Zob. W. Ebel, *Die Kriegsartikel der Rostocker Soldaten im 30-jährigen Kriege*, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock” 1940/41, R. 22, s. 33-40, gdzie omówiono artykuły wojskowe miasta Rostock z 1623 r. Rada miejska Wrocławia artykuły wojskowe ogłosiła w 1621 r. C. A. Menzel, *Topographische Chronik von Breslau*, t. 1, Breslau 1805, s. 234.

³¹ *Corpus Iuris Militaris*, t. 2, oprac. J. C. Lünig, Leipzig 1723, nr 410, 413, 415, 418, 421, 423, 427, s. 1227-1262 (rozdział zatytułowany: *Von Reichs- und Hansee-Städten*). Omówienie prawa wojskowego obowiązującego w Lubece: T. Schwark, *Lübeck's Stadtmilitär im 17. und 18. Jahrhundert: Untersuchungen zur Sozialgeschichte einer reichsstädtischen Berufsgruppe*, Lübeck 1990, s. 120 i n.

odprawiania warty (1669 r.)³² oraz zasad przeprowadzania werbunku (1668 r.), Norymberga posiadała zaś regulaminy służby wojskowej. Miejskie artykuły wojskowe były – bardziej niż typowe prawa wojskowe – zbiorem przepisów prawa karnego, natomiast pozbawione były norm prawnych, które w dzisiejszej terminologii zaliczylibyśmy do regulacji regulaminowych³³. Wszystkie ogłoszone przez Lüniga dokumenty zawierały przysięgi wojskowe, w których żołnierze zobowiązywali się do wierności wobec miasta i jego organów – rady miejskiej, burmistrzowi itp. Bez wyjątku ogłaszane były albo bezpośrednio przez radę miejską albo inne organy miejskie działające z upoważnienia rady. Należy podkreślić, że siły zbrojne podlegające miastom nie były bardzo liczne, stąd nie występowała konieczność wydawania ich drukiem. Najstarsze znane mi wydrukowane miejskie artykuły wojskowe pochodzą z 1644 r. i obowiązywały dla wojsk Frankfurtu nad Menem³⁴.

W kontekście miast Rzeszy należy zestawić prawa wojskowe ogłaszane w Gdańsku, Rydze i Toruniu³⁵. Wobec konfliktu Szwecji z Rzeczypospolitą ryckie władze miejskie zdecydowały się pod koniec 1600 r. ogłosić składające się z 29 jednostek redakcyjnych artykuły wojskowe. Około 800 żołnierzy miejskich złożyło na nie przysięgę 12 stycznia 1601 r. Przepisy obowiązywały przynajmniej do 1621 r., kiedy to Ryga została zdobyta przez armię Gustawa II Adolfa³⁶. W Toruniu wobec zagrożenia szwedzkiego w 1629 r. władze miejskie zdecydowały się wydać szereg regulacji: odnośnie zaprowiantowania, wyjazdów z miasta, zgromadzeń czeladników, ochrony przeciwpożarowej itp. 15 maja ustalono, że klucze do bram miejskich złożone zostaną u burmistrza, a dnia następnego wydano artykuły wojenne dla wojsk miejskich³⁷.

W Gdańsku trudno jednoznacznie określić kiedy rada miejska przejęła inicjatywę w ogłaszaniu artykułów wojskowych. Jeszcze w XVI stuleciu władze miejskie akceptowały posiadane przez kompanie *Artikelbrief*, na które żołnierze

³² Istnieją liczne starodruki z 2 połowy XVI i 1 połowy XVII w. regulujące tę problematykę w poszczególnych miastach, które nie zostały włączone przez Lüniga do *Corpus Iuris Militaris*. Zob. *Eines Ehrnvesten Hochweisen Raths der Stadt Leipzig, [et]c. Wacht-Ordnung*, Lepipzig 1631, s. 1-7; *Eines Erbarh Rahts dero Stadt Hildeſheimb WachtOrdnung*, [Hildeſheimb] 1626, s. [1-16]; *Eines Erbarh Raths Dieser Statt Franckfurt erneuerte Wachtordnung, Wornach sich die Capitain, Leutenant, und andere Befelchshabere/ wie auch die jenigen, welche zu den Wachten auß der Bürgerschaft allhier verordnet werden/ jedesmal gemäß verhalten*, [Frankfurt, Main] 1621, s. 1-7; *Neue gemeine Wachtordnung wie sie ein Erb-Rath der St. Cölln hat aufgericht*, Cölln 1586, s. [1-61].

³³ Por. Z. Spieralski, *Z problematyki wzajemnych kontaktów między polską i husycką sztuką wojenną*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1957, R. 2, z. 2, s. 261-262.

³⁴ *Articuls-Brieff und Kriegs-Ordnung Wornach E.E. Raths dieser Stadt Franckfurt geworbenes Kriegs-Volck zu Fuß, sich richten und verhalten sollen*, Frankfurt 1644, s. 1-7 (na ostatniej stronie odnotowano herb miasta).

³⁵ Bardzo prawdopodobne, że ten typ aktów normatywnych nie występował w Małopolsce, nawet w największych ośrodkach jak Kraków. Zob. M. Mikołajczyk, *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI-XVIII wieku*, Katowice 2013, *passim* (w szczególności s. 84).

³⁶ K. Łopatecki, *Charakterystyka...*, s. 12-31.

³⁷ J. E. Wernicke, *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, t. 2, *Die Jahre 1531-1840*, Thorn 1842, s. 219-221; B. Dybaś, *Dzieje wojskowe Torunia w latach 1548-1660*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548-1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 151.

składali przysięgę. Starano się jednak podporządkować żołnierzy bezpośrednio Gdańskowi z pominięciem organów państwowych. Komisarze Zygmunta Augusta prezentujący na sejmie warszawskim w 1570 r. stosunki panujące w mieście podkreślali: *Ludzie służebne nad zakazanie W.K.Mci. przyjmowali. Od postronnych ludzi, których wieksza cześć iest niżli tutecznych, przysięgi na imie Krolow Polskich niebrali, co byli winni czynic. Hetmany w Mieście wedle upodobania swego ludzie obcego narodu stawili, y przysięgę ie sobie wiazali*³⁸.

Niewątpliwie konieczność narzucenia skutecznego nadzoru nad zachowaniem żołnierzy było istotne dla utrzymania niezależności sądowniczej miasta. Brak skutecznego wymiaru sprawiedliwości oprócz problemów wewnętrznych, mógł powodować m.in. skargi, które rozpatrywane byłyby na dworze królewskim³⁹. Zmiana jakościowa nastąpiła w latach dwudziestych i trzydziestych XVII w. Utrzymywano wówczas stale ok. 600-osobowy garnizon, który w okresach zagrożenia powiększono nawet dziesięciokrotnie. Od 1624 r. funkcjonowała permanentnie Rada Wojenna, która sprawowała nadzór wojskowy nad oddziałami, z wyjątkiem załogi Wisłoujścia, które podlegało bezpośrednio burmistrzowi⁴⁰. Już w 1626 r. ogłoszono drukiem porządek straży i wart⁴¹. Nie posiadał on jeszcze szczegółowych regulacji dotyczących dyscypliny wojskowej, jednakże dziesięć lat później powstały najstarsze stworzone przez gdańską radę miejską artykuły wojskowe⁴². W 1646 r. zostały one gruntownie przeredagowane i rozszerzone. Wydano je pod tytułem: *Der Stadt Dantzick Kriegs-Artickel für ihre Vnterhaltene Soldaten zu Ross und Fuss*⁴³. Regulacje te w niezmienionej formie powtórnie wydano dwa lata później⁴⁴.

³⁸ Relacja spraw gdańskich na sejmie walnym warszawskim roku 1570, b.m.w. [1570], k. B₂v-B₃.

³⁹ Przykładowo, w 1595 r. w wyniku odmowy rozpatrzenia pozwu przeciwko żołnierzom gdańskim o zranienie i obrabowanie szlachcica, pisarz kancelarii koronnej – Stanisław Roszkowski – oskarżył Gdańsk przed sądem asesorskim. Z. Rymaszewski, *Sprawy gdańskie przed sądami zadwornymi oraz ingerencja królów w gdański wymiar sprawiedliwości XVI-XVIII w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985, s. 31.

⁴⁰ W. Hahlweg, *Das Kriegswesen der Stadt Danzig: durch eine Einführung und einen Dokumenten-Anhang erweiterter Neudruck der Ausgabe Berlin 1937*, t. 1, *Das Kriegswesen der Stadt Danzig: Die Grundzüge der Danziger Wehrverfassung 1454-1793*, Osnabrück 1982, s. 47 i n. Tak w 1626 r. Gdańsk zaciągnął ok. 5000 żołnierzy, na którą w ciągu roku miano przeznaczyć 960 tys. zł. J. Seredyka, *Sejm w Toruniu w 1626 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 50. Por. T. Węsierska-Biernatowa, J. Czaplicka, M. Sławoszewska, *Archiwum miasta Gdańska. Przewodnik po zespołach 1253-1945*, Warszawa 1970, s. 83.

⁴¹ *Wacht-Ordnung, darnach sich ein jeder Rottmeister, Bürger und Einwohner der königlichen Stadt Dantzick, in der Nachtwache, zurichten und zuverhalten wird wissen: Wie auch auff was weise der Rottmeister die Wacht heget*, Danzig 1626, k. [1-4].

⁴² *Articulsbrieff der Konigl. Statt Dantzick, darauff die löbliche Soldatesca alda mitt Eisdspflicht verbunden ist* z 26 II 1636, Biblioteka PAN Gdańsk, 2903 (Ms Ortm q 6), k. 1-4v; *Danziger Stadtbibliothek verfertigt und herausgegeben im Auftrage der städtischen Behörden*, t. 2, *Katalog der Handscliriften*, cz. 2, oprac. O. Günther, Danzig 1903, s. 527.

⁴³ *Der Stadt Dantzick Kriegs-Artickel für ihre Vnterhaltene Soldaten zu Ross und fuss verfasst im Anfang des Jahres 1646*, [w:] W. Hahlweg, op. cit., s. 17-24; Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300, 18, III, k. 627a-627d.

⁴⁴ *Der Stadt Dantzick Kriegs-Artickel*, [w:] W. Hahlweg, op. cit., s. 24; Biblioteka PAN Gdańsk, 1204, s. 557.

Analiza gdańskich artykułów wojskowych wymaga odrębnego studium. W tym miejscu zaznaczę jedynie, iż nie różniły się one pod względem formy i treści od niemieckich miejskich praw wojennych. Bliskość regulacji jest tak duża, iż może sugerować wspólne wzorce przy redakcji aktów normatywnych. W tym miejscu przybliżę jedynie najważniejsze rozwiązania prawne wprowadzone w 1646 r. Wydany wówczas akt normatywny składał się z 21 rozbudowanych przepisów prawnych wraz z dołączonym wzorem przysięgi żołnierskiej⁴⁵. W tym przypadku również wielką wagę przywiązano do podporządkowania żołnierzy radzie miejskiej oraz urzędnikom wojskowym (m.in. komendant – *Ober Commandeur* oraz Rada Wojenna – *Kriegs Commisarien*)⁴⁶.

Pewną odrębnością w stosunku do innych miejskich artykułów wojskowych było uwzględnienie, oprócz piechoty i ewentualnie artylerii, również formacji jazdy i dragonii (art. 6, 8, 9, 16, 18). Norma m.in. w art. 6 nakazywała utrzymywanie broni w dobrym stanie u rajtarów (dwa pistolety, arkebuz – *Carabin* oraz koń), dragonów (muskiet i torba na naboje, a także koń,) i muszkietierów (muskiet, bandolet, broń boczna). Jeźdźcy wyruszający na zwiad poza obręb murów miejskich nie powinni przebywać w karczmach oraz napadać na podróżnych, zobowiązani zostali do powrotu przed zamknięciem bram miejskich. Interesujący był art. 18, w świetle którego, jeżeli chory lub ranny koń będzie podlegał miesięcznej rekonwalescencji, to miasto przekaże na ten czas do dyspozycji żołnierza zdatnego do służby wierzchowca. Gdyby koń zdechł, władze miejskie zobowiązywały się do wypłacenia jeźdźcy kwoty o równowartości dwumiesięcznego żołądu.

Na uwagę zasługuje art. 2, który opisuje przykładowy katalog przestępstw pospolitych (zabójstwo, gwałt, cudzołóstwo, podpalenie, atak na drodze, kradzież, najazd, znęcanie się), które uznano, że naruszają normy religijne oraz *sollen bey Kriegs üblicher leibes und lebens strafe verboten sein*. Mamy więc do czynienia z klauzulą generalną, w której przestępstwa pospolite mogły być karane nawet śmiercią na podstawie zwyczaju, reguł prawa miejskiego oraz norm religijnych. Uzupełnieniem tej regulacji jest art. 10, który wprowadzał dwa rodzaje odpowiedzialności. Żołnierz plądrujący lub grabiący ludność cywilną, na skargę pokrzywdzonych uiszczal karę pieniężną potrącaną z żołądu, zobowiązany był również do zwrotu zabranych rzeczy. Ponadto, mógł być ukarany nawet śmiercią i utratą czci. W czasie wojny zdobywanie łupów wojennych było oczywiście dozwolone, jednakże pod ścisłą kontrolą komisarza wojennego. Postulatem badawczym jest umiejscowienie tych przepisów w systemie prawnym

⁴⁵ *Artikelbrief* z 1636 r. składa się z 16 jednostek redakcyjnych oraz dwóch rodzajów przysięgi wojskowej: pełnej (*Der Soldaten Eid*) i skróconej (*Summarisser Soldaten Eid*). Biblioteka PAN Gdańsk, 2903 (Ms Ortm q 6), k. 3v-4v.

⁴⁶ Reguluje tę kwestię art. 20: „Alle Ordnung und befehl welche ein Rahtt ins künftige nach gelegenheit der Zeit, Kriegs üblicher gewonheit gemess, verordnen, auffsetzen und sämtlicher soldatesca durch die verordnete Herren Commissarien publiciren lassen möchte, die soll ein jeder getrewlich zu halten schuldig sein, nicht anders alls wenn sie alhier eigentlich specificiret weren”.

Gdańska oraz ustalenie zakresu stosowania artykułów wojskowych w szczególności w sprawach mieszanych: wojskowo-cywilnych⁴⁷.

Ważne znaczenie odgrywał art. 14, który regulował kwestię kwaterunku. Wzorem wojsk holenderskich i szwedzkich, żołnierze mieszkali u gospodarzy⁴⁸. Powinni oni w obejściu zachowywać się wzorowo. W tym celu wprowadzono przymus przebywania w domu w porze nocnej (od 21 zimą lub 22 latem), opuszczanie miejsca zamieszkania było możliwe jedynie na podstawie pisemnego dokumentu oficera. Specjalną ochroną objęto wdowy, kobiety w ciąży i wychowujące potomstwo oraz dzieci, wobec tych grup nie powinno się stosować jakiegokolwiek przemocy fizycznej (art. 3). Zakazano pijaństwa (art. 12), w szczególności wartowania i używania broni pod wpływem alkoholu, co zagrożone było nawet karą śmierci. Niedozwolone były również pojedynki, bójki, hazard (art. 13). Mieszkańcom miasta pozwalano zabijać dezertersów i uciekinierów z pola bitwy/oblężenia (art. 15)⁴⁹.

Również oficerom narzucono ścisłe reguły zachowania. Nie wolno im było uwalniać podwładnych i ich wierzchowców od służby, co zagrożone było karą miesięcznego aresztu lub wydalenia z wojska (art. 8). Wszystkich żołnierzy zobowiązano do stawienia się na musztrę ogłoszoną przez radę miejską lub komisarzy wojennych (art. 19). Konieczność podporządkowania się organom miejskim oraz dowódcom odnotowano w art. 4. Zakłócanie pokoju miejskiego, wszczynanie niepokoju traktowane było jak bunt i wobec prowodyrów egzekwowana być powinna kara śmierci (art. 16).

Podsumowując gdańskie artykuły wojskowe, miały one na celu nie tylko zapewnienie sprawności bojowej armii, ale również powinny zapewnić spokój i utwierdzić porządek miejski. Podobnie jak w przepisach dla wojsk praskich wiele miejsca poświęcono cywilnym organom nadzorczym czuwającymi zarówno nad żołnierzami jak i oficerami.

Konfederacja trzynastu kantonów szwajcarskich była obszarem, gdzie miejskie artykuły wojskowe ogrywały największą rolę w stosunku do całokształtu ogłaszanych praw, choć i tu nie stanowiły większości⁵⁰. Podstawę pod rozwój artykułów wojskowych było przymierze w Sempach z 1393 r. (*Sempacherbrief*), gdzie ustanowiono podstawowe zasady związane z działaniami wojennymi⁵¹.

⁴⁷ Zob. E. Rozenkranz, *Gdańska archeologia prawna*, Gdańsk 1993, s. 66 i n.

⁴⁸ Por. B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej...*, s. 319-322.

⁴⁹ Por. K. Łopatecki, *Przestępstwo ucieczki z pola bitwy w Rzeczypospolitej szlacheckiej – z badań nad karą śmierci wymierzaną w trybie pozasądowym*, [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mięka, Kraków 2009, s. 189-204.

⁵⁰ *Code militaire des suisses, pour servir de suite a l'Histoire Militaire des Suisses, au service de la France*, par B.F. Zurlauben, t. 1-2, Paris 1764; M. de Rainmontler, *Histoire Militaire de la Suidde et celle des Suisses dans les Diferens services de L'Europe*, t. 4, Lausanne 1788, s. 185-187, 445-599; ibidem, t. 6, passim, (dotyczy oddziałów szwajcarskich służących we Francji).

⁵¹ K. Stehlin, *Der Sempacherbrief*, „Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde” 1925, R. 23, s. 166-178; B. Stettler, *Der Sempacher Brief von 1393: ein verkanntes. Dokument aus der älteren Schweizergeschichte*, „Schweizerische Zeitschrift für Geschichte” 1985, R. 35, s. 1-20; T. Branekci, *Powstanie i rozwój Konfederacji Szwajcarskiej w latach 1291-1515*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, R. 19, s. 93-94.

Jednakże każdy kanton posiadał odrębną armię z niezależną organizacją i prawem wojskowym. Część jednostek politycznych rządzona była przez republiki miejskie, które utrzymywały siły zbrojne i wydawały artykuły wojskowe⁵². O specyfice uchwalania miejskich artykułów wojskowych może świadczyć przykład praw wojskowych ogłoszonych dla kantonu Zürich w 1444 r. (*Zürcher Kriegsordnung*). Wówczas rada miejska uwzględniając tragiczne wydarzenia z poprzedniego lata (podczas wojny zginął burmistrz Rudolf Stüssi, a jego zwłoki zostały sprofanowane), wydała przepis zakazujący znęcania się nad ciałami poległych żołnierzy⁵³. Dalszy rozwój praw wojskowych nastąpił w okresie bratobójczych wojen kappelskich (1529-1531)⁵⁴. Najbardziej znanymi w epoce nowożytnej szwajcarskimi „miejskimi artykułami wojskowymi”, był akt ogłoszony przez kanton Zürich w 1656 r.⁵⁵ Na tle stosunkowo prostych miejskich artykułów wojskowych były one bardzo rozbudowane i liczyły aż 85 jednostek redakcyjnych. Dodatkowo, jak wykazał Karol Koranyi, były one częściowo wzorowane na rozwiązaniach szwedzkich⁵⁶. Recepcję rozwiązań ogłoszonych przez Gustawa II Adolfa dostrzec można również w artykułach kantonu Berno z początku XVIII w.⁵⁷

Miejskie artykuły wojskowe występowały również na półwyspie apenińskim. Część suwerennych państw znajdujących się na tym obszarze była republikami miejskimi, stąd rady miejskie zajmowały się problematyką dyscypliny wojskowej. Ton na tym obszarze nadawały jednakże przepisy porządkowe wydawane przez Habsburgów, Stolicę Apostolską⁵⁸ oraz władców Sabaudii. Pomiędzy faktem, iż w państwach tych żołnierze werbowani byli przede wszystkim na

⁵² W odróżnieniu od „kantonów miejskich”, w „kantonach leśnych” funkcjonowała demokracja bezpośrednia, polegająca na podejmowaniu wszelkich wspólnych decyzji na wiecach kantonalnych. Kantony posiadały pełną suwerenność w sprawach wojskowych. Pierwsze znaczne ograniczenia pojawiły się dopiero w 1647 r. J. Wojtowicz, *Historia Szwajcarii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 36-52, 56-67, 79-81, 103-105. Zob. T. Brancki, op. cit., s. 96-97, gdzie autor podaje trzy typy rządów, gdyż przy rządach miejskich wyróżnia urząd cechowy i rządy patrycjatu.

⁵³ *Zürcher Kriegsordnung von 1444*, [w:] J. Hane, *Militärisches aus dem Alten Zürichkrieg. Zur Entwicklungsgeschichte der Infanterie*, Zurich 1928, s. 104-106; O. Landolt, *Die Kriminalisierung von Kriegsverbrechen. Das Beispiel der spätmittelalterlichen Eidgenossenschaft*, [w:] *Kriminalisieren – Entkriminalisieren – Normalisieren*, red. C. Opitz, B. Studer, J. Tanner, Zürich 2006, s. 94-96.

⁵⁴ J. Häne, *Zürcher Militär und Politik im zweiten Kappelerkrieg: eine neue Kriegsordnung*, „Jahrbuch für schweizerische Geschichte” 1915, R. 38, s. 3-72.

⁵⁵ *Kriegs-Articul des Cantons Zürich*, [w:] *Corpus Iuris Militaris*, t. 2, s. 1391-1398; J.H. Würz, *Einrichtung und Disciplin eines Eidgenössischen Regiments zu Fuß und zu Pferd*, cz. 2, Zürich 1759, s. 358-375; por. *Archiv für schweizerische Geschichte herausgegeben auf Veranstaltung der allgemeine geschichtsforschende Gesellschaft der Schweiz*, t. 12, Zürich 1858, s. 86; L. Haas, *Schweden und die Schweiz: ein Rückblick in die Vergangenheit*, „Schweizerische Zeitschrift für Geschichte” 1964, R. 14, s. 54-55.

⁵⁶ K. Koranyi, *Über schweizerische Kriegsartikel besonders im 17. Jahrhundert*, „Allgemein Schweizerische Militärzeitschrift” 1939, nr 85, s. 823.

⁵⁷ *Articuls-Brieff worzu die Oficers und Soldaten, so dem Canton Bern dienen, schweren sollen, de Anno 1708*, [w:] *Corpus Iuris Militaris*, t. 2, s. 1399-1401; *Neuer und verbesserter Articuls-Brieff nach welchem die Officierr und Soldaten, do in des Canton Berns Disnten sind*, [w:] ibidem, s. 1401-1404; K. Koranyi, *Über schweizerische Kriegsartikel...*, s. 823.

⁵⁸ Zob. G. Brunelli, *Soldati del papa: politica militare e nobiltà nello Stato della Chiesa: 1560-1644*, Rome 2003, s. 156-164.

potrzeby obrony miast i twierdz sposób ich ogłaszania różnił się od „miejskich artykułów wojskowych”⁵⁹. Również przepisy porządkowe wydawane przez dożę weneckiego zaliczyć należy do artykułów ogłaszanych przez głównodowodzących armią, jak miało to miejsce w Rzeczypospolitej czy w Zjednoczonych Prowincjach. Na terenie Półwyspu Apenińskiego wielkim reformatorem armii i dyscypliny wojskowej był Karol Emanuel II książę Sabaudii⁶⁰. Po przejęciu władzy od swojej matki – regentki Krystyny Marii Burbon w 1663 r. utworzył pięć regimentów piemonckich, regiment kirasjerów oraz wydał artykuły i liczne edykty wojskowe. Jego celem było zdobycie kosztem Genui dostępu do morza. Wojna z lat 1672-1673 nie przyniosła korzyści, zmusiła jednakże republikę genueńską do reform również w aspekcie prawa wojskowego.

W konsekwencji Genua wytworzyła w mojej ocenie jednej z najlepiej zredagowanych, przy tym oryginalnych miejskich artykułów wojskowych. Ich treść odnotował pułkownik Lorenzo Maria Zignago na początku XVIII stulecia⁶¹. Należy podkreślić, że armia Genui w okresie pokoju liczyła zaledwie 3-4 tys. żołnierzy, mimo to zdecydowano się wydać książkę zawierającą całokształt dyscypliny wojskowej drukiem. Publikacja ta zawierała oprócz regulaminu także artykuły wojskowe wydane przez *Magistrato di Guerra* i zatwierdzone przez *Serenissimi Collegi*⁶². Dzięki dużej liczbie egzemplarzy (I wyd. 1710, II wyd. 1722) możliwe było wręczanie wszystkim oficerom *Instituti et Ordini militari* w wersji książkowej⁶³. Przepisy nakazywały przeprowadzenie cyklicznego czytania (raz w miesiącu) artykułów wojskowych dla wszystkich oddziałów, co oczywiście

⁵⁹ W szczególności akty ogłaszane przez organy administracyjne Stolicy Apostolskiej, mimo, iż zbliżone formą i treścią do omawianych aktów normatywnych, w rzeczywistości nimi nie były. Najstarsze zachowane instrukcje, bestalungi oraz regulaminy obejmujące zasady postępowania oddziałów stacjonujących w miastach będących pod kontrolą papieża pochodzą dopiero z 1663 r. Przechowywane są w: Archivio Segreto Vaticano, Commissariato delle Armi 46, k. 425-430, 432-435v, 450-454, 468-469v.

⁶⁰ A. de Saluces, *Histoire Militaire du Piémont*, t. 1, Turin 1818, s. 235-250.

⁶¹ Charakterystykę tego aktu normatywnego zaprezentował: G. Rapetti, *Una esatta disciplina. La giustizia militare al tempo del Re Sole: il caso dell'esercito genovese*, „Storiadelmondo” 2004, R. 20 [czasopismo wydawane w wersji elektronicznej: <http://www.storiadelmondo.com/20/rapetti.esercitogenovese.pdf>, 10.03.2013].

⁶² Do 1528 r. w Genui zaciągano oddziały najemne, które stacjonowały w Pałacu Dożów i strategicznych zamkach. Od 1529 r. Republika zaczęła ingerować w zasady rekrutacji i organizacji najczęściej niemieckich żołnierzy. Jednocześnie, podobnie jak w innych włoskich państwach zorganizowano krajową milicję. W republice Genui doża od 1630 r. był losowany z *Serenissimi Collegi*. Nie pełnił on najwyższej władzy wojskowej, gdyż już 31 X 1551 r. stworzono kolejalny urząd l'Ufficio di Milizia, który następnie przekształcono 13 XII 1625 r. w *Magistrato di Guerra*. Składał się on z 5-szlachetnie urodzonych obywateli wybieranych na dwa lata wśród *Serenissimi Collegi*. Oprócz opisywanych artykułów wojskowych urzędy te wydawały również edykty i rozporządzenia dotyczące dyscypliny wojskowej o czym informuje art. 25 i 27 analizowanych artykułów. Por. M. Schnettger, „Principe sovrano” oder „Civitas imperialis”? *Die Republik Genua und das Alte Reich in der frühen Neuzeit (1556-1797)*, Mainz 2006.

⁶³ Nie była to sytuacja wyjątkowa, na co wskazują losy dzieła *Учение и хитрость ратного строения пехотных людей* (Moskwa 1647). W Carstwie rosyjskim książkę wydrukowano w 1200 egzemplarzach i około 1000 egzemplarzy rozdawano oficerom w ceremonii związanej z wręczeniem chorągwi. Ф. И. Калинычев, *Правовые вопросы военной организации русского государства второй половины XVII века*, Moskwa 1954, s. 134-135. Opis ceremonii: С. А. Белокуров, *Дневальные записки Приказа тайных дел. 7165-7183 гг.*, Moskwa 1908, s. 120.

dotyczyło żołnierzy werbowanych na terenie republiki – katolików znających język włoski⁶⁴.

Nadal większość z 48 jednostek redakcyjnych aktu normatywnego dotyczyła kwestii występujących we wszystkich współczesnych artykułach wojskowych⁶⁵. Wiele przepisów prawnych ma jednak interesującą treść, ukazującą specyfikę miejskich artykułów wojskowych.

Na początku aktu normatywnego, tak jak w ogromnej większości tego typu dokumentów, zajęto się przestępstwami o charakterze religijnym. Miasta jako mniejsze organizmy polityczne objęte były w większym stopniu konfesjonalizacją, co znajduje przełożenie w prawie wojskowym⁶⁶. Z myślą o ładzie religijnym wprowadzono trzy pierwsze artykuły. Nakazywały one żołnierzom przynajmniej raz w roku przystępowanie do spowiedzi i komunii świętej, czego pilnować powinni oficerowie. Wobec osób naruszających normy religijne mogli oni zastosować karę kilkudniowego pozbawienia wolności wraz z ograniczeniem przysługujących im porcji żywności. Błuznierstwo przeciwko Bogu, Marii z Nazaretu, świętych lub relikwii oznaczało uwięzienie na 8 dni, a recydywistów na 15 dni łącznie z karą pręgiarza. Represyjne podejście łączono z czarami i magią, co mogło wiązać się z zesłaniem na galery na okres pięciu lat⁶⁷.

⁶⁴ Charakterystyka aktu normatywnego na podstawie: L.M. Zignago, *Instituti et Ordini militari da osservarsi dalle truppe della Serenissima Repubblica di Genova*, Genova 1722, s. 72-84.

⁶⁵ Typowy był m.in. obowiązek czytania raz w miesiącu artykułów (wstęp), wprowadzenie zasady analogii i sposobu sądenia wykroczeń (art. 48), wprowadzenie pokoju pospolitego oraz ochrony organów policyjnych i przełożonych (art. 14-16, 20, 34, 41). Odnotowano również powszechnie występujące przestępstwa wojskowe: wartownicze (art. 22-23, 31, 38, 44), przeciwko religii (art. 1-3), związane z ciszą nocną (art. 38), komunikacją z wrogami republiki (art. 24), a także: rozruchy i bunty (art. 19, 28, 32, 36, 39), dezercje (art. 25-27, 29, 37), nieposłuszeństwo (art. 30), nieposzanowanie chorągwi (art. 37), pojedynki (13) oraz zbrodnie popełniane podczas działań wojennych (art. 42-43).

⁶⁶ Generalnie w armiach europejskich propagowano religijność i pobożność, lecz nie wiązało się to z pełną konfesjonalizacją, w szczególności wobec oddziałów najemnych. Przykładowo dla Rzeczypospolitej: R. I. Frost, *Confessionalisation and the army in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550-1667*, [w:] *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhunderts in Staat, Gesellschaft und Kultur*, red. J. Bahlcke, A. Strohmeyer, Stuttgart 1999, s. 139-160; K. Łopatecki, *Cuius regio eius religio w wojskach Rzeczypospolitej? Kwestia wolności głoszenia wiary wśród żołnierzy w latach dwudziestych XVII wieku*, [w:] *Studia nad Reformacją*, red. E. Bagińska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010, s. 37-50. Interesujące analizy dla armii angielskiej i rosyjskiej: M. Griffin, *Regulating Religion and Morality in the King's Armies, 1639-1646*, Leiden-Boston 2004, passim (w szczególności s. 212-217); P. Krokosz, *Aspekt religijny w strukturach rosyjskich sił zbrojnych za panowania Piotra I, „Україна в Центрально-Східній Європі” 2015, Вып. 15, s. 211-236.*

⁶⁷ Por. K. Łopatecki, *Charakterystyka...*, s. 30.

Tabela 1. Przeszypstwa r33nych form kradzieży wraz z przewidzianą sankcją karną.

Artykuł	Rodzaje kradzieży	Sankcja
4	popelnione w garnizonie i na kwaterach	kara na cieie lub zwolnienie ze słuźby
5	popelnione w warsztatach rzemieślniczych i gospodarstwach rolnych	trzy lata galery
6	popelniane w kościołach	kara na cieie lub kara śmierci
7	popelniane w pałacach, domach i ogrodach	trzy lata galery z możliwością zastosowania w późniejszym okresie kary śmierci ⁶⁸
8	połączone z atakiem na drodze lub związane ze zniszczeniem drzwi lub podpaleniem pomieszczenia	kara śmierci
9	rzeczy niechronionych jak owoce i warzywa	zakucie w kajdany „o chlebie”
9	związana z wykorzystaniem funkcji strażnika lub wartownika	pięć lat galery
10	broni, ekwipunku i amunicji będącej własnością państwa	1 x zakucie w kajdany „o chlebie”; 2 x dodatkowo kara drewnianego konia

Źródło: opracowanie na podstawie: L. M. Zignago, op. cit., rozdz. VII, s. 72-84.

Niezwykle rozbudowany katalog dotyczył r33nych form kradzieży (tabela 1). Powyższe zestawienie wykazuje zupełnie inną filozofię karania niż w typowych artykułach wojskowych. W założeniu najbardziej srogie sankcje powinny występować w tych przestępstwach, które skutkowały obniżeniem sprawności bojowej armii⁶⁹. Wiązało się to z funkcją celowościową prawa wojskowego, która miała zapewnić możliwie najwyższe walory bojowe zarówno całych oddziałów, jak i pojedynczych żołnierzy. W Genui mamy zupełnie inne założenie – celem jest ochrona własności prywatnej. Zwraca uwagę fakt, że najłagodniej karane były kradzieże lub defraudacja broni i ekwipunku wojskowego, ewentualnie kradzieże wśród samych żołnierzy! Natomiast naruszenie majątków kupców, rzemieślników i gospodarzy wiejskich mogło pociągać za sobą karę śmierci, która w tym akcie była rzadko stosowana. Bardziej chronione były domy mieszczan i gospodarzy oraz kościoły niż budynki wojskowe.

Nietypowy był art. 12, który zakazywał żołnierzom w uczestniczeniu w miejskich lub wiejskich uroczystościach. Osoba wymykająca się nocą z garnizonu

⁶⁸ Prawodawca przewidział, że jeżeli skazany w czasie zesłania na galery kogoś zaatakuje zostanie powieszony.

⁶⁹ Zob. A. B33dyrew, *Tedy na garle ma być karan. Kara śmierci w polskich ustawach i artykułach wojskowych za ostatnich Jagiellonów*, [w:] *Zabijać i umierać. Aspekty społeczno-kulturowe*, red. B. Płonka-Syroka, A. Szlagowska, Wrocław 2010, s. 49.

lub kwatery w celu uczestnictwa w zabawie mogła być skazywana na galery, a osoby udzielające w tym pomocy lub jedynie oglądające uroczystości powinny zostać zakute w kajdany na miesiąc. Najbardziej obawiano się rozruchów podczas zabaw z udziałem żołnierzy, dlatego każdy kto wyciągnął i użył broni w pobliżu tego typu imprez powinien zostać dożywotnio skazany na galery.

Nietypowy charakter na tle prawa wojskowego miały przepisy zakazujące agresji wobec mieszczan i chłopów, co można zaliczyć do przestępstw pospolicznych. Najpoważniejsze zbrodnie (morderstwo i zabójstwo) opisane zostały w art. 40, a w art. 15 odnotowano przestępstwo pobicia i zranienia. Artykuł 17 wprowadzał ograniczenia w noszeniu broni przez żołnierzy w zakazanych częściach miasta (z wyjątkiem oficerów), a złamanie tego przepisu mogło wiązać się z karą zesłania na galery na pięć lat.

Starano się ograniczyć wpływ niekorzystnego oddziaływania uroków miejskich na żołnierzy. Zakazano zaciężnym pod karą galer chodzenia nocą po mieście. Przestrzegać tego powinni kapitanowie i sierżanci, a brak właściwego nadzoru u podoficerów mógł grozić nawet dwumiesięczną utratą żołdu i więzieniem (CAP. VI oraz art. 22). Starano się również wprowadzić ścisłą kontrolę, która prowadziła do wykrycia i karania hazardu, kradzieży, pijaństwa oraz korzystania z prostytutek (art. 11, 21, 44). Gwałt zagrożony był karą śmierci, a molestowanie seksualne karą dwóch lat pozbawienia wolności. Nie było kar za seks pozamałżeński z wyjątkiem kontaktów homoseksualnych, które zagrożone były karą śmierci (art. 35)⁷⁰.

Przestępstwo dezercji było charakterystyczne dla wszystkich nowożytnych regulacji prawa wojskowego, jednakże w artykułach geneueńskich w art. 32 przybrały one nietypową formę, polegającą na porzuceniu swych posterunków podczas zamieszek w miastach. Podobnie oprócz zwykłej zbrodni buntu, wprowadzono przestępstwo spisku przeciwko władzy, w tym przypadku pod karą śmierci nakazano stosowanie denuncjacji (art. 36).

Charakterystyczne dla miejskich artykułów wojskowych było znaczne ograniczenie surowości stosowanych kar. W analizowanych przepisach geneueńskich z początku XVIII w. dodatkowo pojawił się czynnik oświeceniowy⁷¹. Kara śmierci przewidziana była w zaledwie kilku sytuacjach (art. 6, 22, 35, 40, 43), w większej liczbie przypadków dopuszczono najwyższy wymiar kary, choć sugerowano zastosowanie łagodniejszej sankcji, tym samym sankcja powinna być

⁷⁰ W tym kontekście warto zwrócić uwagę na powstałą wówczas kodyfikację rosyjskiego prawa wojskowego (1716 r.). W rosyjskiej regulacji nie było również kar za seks pozamałżeński z wyjątkiem sytuacji, kiedy w wyniku aktu kobieta urodziła dziecko, a żołnierz nie chciał się z nią ożenić. *Памятники русского права*, Вып. 8: *Законодательные акты Петра I, первая четверть XVIII в.*, oprac. К. А. Софроненко, Москва 1961, art. 176, s. 362, 443. Wynikało to z woli Piotra I, który gdy dowiedział się, że Karol V Habsburg karał nielegalne kontakty płciowe nawet śmiercią sarkastycznie stwierdził: „может быть, он думал, что в его Государстве больше лишнего народа, чем в Моём”. С. К. Викторский, *История смертной казни в России*, Москва 1912, с. 116.

⁷¹ Por. W. Organiściak, *Wojskowe prawo karne a idee humanitarne w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1993, R. 19, s. 145-150.

proporcjonalna do wielkości przestępstwa (art. 7, 13, 15, 23, 24, 26, 30, 31, 39, 42). Wśród rodzajów egzekucji wymieniano powieszenie i arkebuzowanie⁷². Kary cielesne – przywiązania do pręgierza i bicie rzemieniem, pałą lub kijem po nagim ciele – były jeszcze stosunkowo rozpowszechnione (art. 2, 4, 6, 9, 20, 22, 23, 38, 42, 47)⁷³. Stosowano również specyficzną karę drewnianego konia, czyli konieczności spędzenia około godziny, siedząc okrakiem na dwóch deseczkach zbitych pod kątem ostrym (art. 10, 11, 22)⁷⁴. Nie występowały kary mutylacyjne, rzadko stosowano kary na honorze (art. 34, 47, 10). Bardzo rozpowszechnione były kary pozbawienia wolności. W założeniu ten typ sankcji polegał na karze więzienia, która miała dość krótki, kilkutygodniowy wymiar (znajduje się informacja o 2-miesięcznej karze pozbawienia wolności – art. 17, inne przykłady, art. 1, 2, 14, 25, 27, 30, 45). Surowszy charakter miała kara zakucia w kajdany, która trwała najczęściej przez 8 lub 15 dni, ewentualnie wymierzano ją na miesiąc (art. 2, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 21, 22). Innym obostrzeniem było wyznaczanie więźniom zmniejszonej porcji żywności („o chlebie” – art. 1, 2, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 21, 22). Długotrwałe kary pozbawienia wolności wiązano z zesłaniem na galery, a zatem pozbawienie wolności łączono z pracą przymusową⁷⁵. Okres katorgi mieścił się w przedziale od 1 roku do dożywocia, przy czym najczęściej wymieniano kary od 2 do 5 lat zesłania (art. 3, 5, 7, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 45, 46). Należy podkreślić, że bardzo szerokie zastosowanie kar pozbawienia wolności był czynnikiem oświecenia, przede wszystkim wiązało się jednak z możliwościami miasta do przechowywania takich zbrodniarzy, co oczywiście w armii polowej było bardzo trudne do realizacji.

Nadal rozpowszechniona była inkwizycyjna forma śledztwa, powszechnie stosowano tymczasowe aresztowanie⁷⁶. W związku z powyższym zakazywano udzielania pomocy osobom aresztowanym. Natomiast z uwagi na plagę

⁷² Zob. idem, *Kara śmierci w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej od XVI do XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1994, R. 20, s. 81-82, 84.

⁷³ W tym czasie bardzo popularną karą było „bieganie przez szeregi”, być może pod ogólnymi sformułowaniami mówiącymi o karze cielesnej, należy rozumieć ten sposób egzekucji. W. Organiściak, *Z badań nad karami na ciele w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa*, red. A. Lityński, cz. 3, Katowice 2002, s. 33-35.

⁷⁴ Sankcja ta była powszechnie używana w praktyce sądowniczej wobec żołnierzy werbowanych przez miasta. Przykładowo w 1621 r. w Norymbergii skazano za nieposłuszeństwo 12 żołnierzy na siedzenie na drewnianym koniu. H. Knapp, *Das alte Nürnberger Kriminalrecht. Nach Rats-Urkunden Erlautert*, Berlin 1896, s. 300.

⁷⁵ Kara galery była pod koniec XVIII w. likwidowana podobnie jak inne sankcje, które uznawały służbę wojskową jako represję. S. Salmonowicz, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przelomu XVIII/XIX w.*, Toruń 1966, s. 70 i n. Należy jednak uznać, że w tym przypadku stanowi to niewątpliwie realizowany oświeceniowy postulat łagodzenia kar, przede wszystkim eliminowania kary śmierci.

⁷⁶ Charakterystyka dla wojska polskiego i litewskiego: W. Organiściak, *Z badań nad karą pozbawienia wolności w wojskowym prawie karnym Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Z dziejów sądów i prawa*, red. A. Lityński, Katowice 1992, s. 36-53; idem, *O inkwizycji generalnej w XVIII-wiecznym wojskowym procesie karnym*, [w:] *Z dziejów prawa*, red. A. Lityński, cz. 4, Katowice 2004, s. 21-29; idem, *Tymczasowe aresztowanie w polskim prawie wojskowym w XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa Rzeczypospolitej Polskiej*, red. A. Lityński, Katowice 1991, s. 89-103.

ucieczek z więzienia lub spod warty przewidziano przestępstwo dla wartowników niedbale pilnujących więźniów. W obu przypadkach naruszających normę prawną żołnierz mógł zostać skazany na galery lub więzienie (art. 33, 46).

* * *

Podsumowując powyższe rozważania, uważam wydzielenie „miejskich artykułów wojskowych” za uzasadnione i potrzebne w badaniach historyczno-prawnych. Biorąc pod uwagę współczesny dorobek historiografii powinniśmy wyróżnić artykuły⁷⁷: hetmańskie (ogłaszane przez naczelnych wodzów)⁷⁸, królewskie (wydawane przez władców), parlamentarne (aprobowane lub uchwalane przez różnego rodzaju organy przedstawicielskie)⁷⁹, konfederackie (samorządnie ogłaszane przez ogół żołnierzy)⁸⁰ oraz miejskie, tworzone przez lub z upoważnienia rady miejskiej⁸¹.

Podział taki ma bardzo duże znaczenie dla przeprowadzania krytyki źródłowej, gdyż różne organy wydające przepisy porządkowe miały odmienne cele dotyczące ich funkcjonowania. Aby to zobrazować warto przywołać przypadki istniejący w Rzeczypospolitej. Naczelnicy wodzowie ogłaszali tzw. artykuły hetmańskie, które stanowiły szkielet organizacyjny i dyscyplinarny wojska, a ich priorytetem było zapewnienie sprawności w prowadzeniu działań operacyjnych i militarnych. Natomiast społeczeństwo szlacheckie poprzez działanie sejmu starało się ingerować w ich treść w szczególności w odniesieniu do relacji wojsko – ludność cywilna⁸². Generalnie samorządnym żołnierzom zależało przede wszystkim na aspekcie propagandowym⁸³, naczelnicy wodzowie dążyli do

⁷⁷ Zob. G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1979, R. 31, z. 2, s. 81-85.

⁷⁸ K. Łopatecki, *Wydawanie artykułów wojskowych jako element walki politycznej i działalności propagandowej magnatów – przykład Jana Zamoyskiego*, [w:] *Wobec Króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI-XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 611-636. W artykule zaprezentowano charakterystykę „artykułów hetmańskich” na tle europejskim.

⁷⁹ K. Łopatecki, W. Organiściak, *Udział parlamentu angielskiego i sejmu Rzeczypospolitej szlacheckiej w pracach nad artykułami wojskowymi*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 421-436; K. Łopatecki, *Najstarsze północnoamerykańskie artykuły wojskowe*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, R. 65, z. 1, s. 175-200.

⁸⁰ K. Łopatecki, *Udział „sejmików” wojskowych przy tworzeniu i ogłaszaniu artykułów wojskowych w XVI i XVII stuleciu*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2013, R. 12, s. 75-102; W. Magnuszewski, *Z dziejów eleatów polskich. Stanisław Stroynowski lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa – Poznań 1978, s. 120-176.

⁸¹ K. Łopatecki, *Charakterystyka...*, s. 5-38.

⁸² Zwraca na to uwagę Stanisław Koniecpolski: „po congressach publicznych fremitus y acclamatie, na Sejmikach żarliwe artykuły, a na Sejmach nowe y coraz ostrzejsze prawa ex eo fonte wynikają”. *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842, s. 283. Pierwsze konstytucje o tym charakterze pojawiły się pod koniec lat osiemdziesiątych XVI w. M. Ciara, *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590-1610*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, R. 31, s. 64-65.

⁸³ K. Łopatecki, *Religijność żołnierzy w świetle artykułów wojskowych – założenia metodologiczne*, „Orientalia Christiana Cracoviensia” 2014, R. 6, s. 90.

maksymalnego wykorzystania zdolności bojowych armii, zgromadzenia przedstawicielskie oraz władze miejskie chciały zapewnić możliwie najszerszą ochronę ludności cywilnej przez swawolą żołnierzy, co przede wszystkim dotyczyło grup uprzywilejowanych (szlachty lub mieszczan). Władca zaś wydając przepisy porządkowe dla wojsk musiał zbilansować wszystkie powyższe elementy. Należy podkreślić, że w tym ostatnim przypadku bezpośrednie kontakty z innymi państwami prowadziły do tego, że stosunkowo chętnie recypowano przepisy prawne z innych systemów prawnych⁸⁴.

Miejskie artykuły wojskowe nie miały wspólnego, zawsze występującego katalogu przepisów prawnych, lecz możemy mówić o kilku charakterystycznych rozwiązaniach, które występujące łącznie stanowiły o specyfice tych aktów normatywnych. Przede wszystkim miały one zapewnić sprawny nadzór i kontrolę cywilnych władz miejskich nad oddziałami wojskowymi. Akty normatywne były znacznie krótsze od swoich odpowiedników, gdyż prawo wojskowe jedynie uzupełniało system prawa miejskiego. Szczególną ochroną obejmowano różne grupy ludności cywilnej (kupcy, rzemieślnicy, gospodarze wiejscy, kobiety, dzieci itp.), co dotyczyło nie tylko nietykalności cielesnej i czci, ale również starano się w możliwie szeroki sposób zabezpieczyć własność prywatną. Ponadto narzucano żołnierzom dosyć sztywne ramy obyczajowe, w szczególności uwagę zwrócono na problem alkoholizmu, prostytucji, hazardu, a nawet uczestnictwa w miejskich zabawach i uroczystościach. Oczywiście artykuły wojskowe mogły być instrumentem w bieżącej polityce miejskiej, np. w działaniach konfesjonalizacyjnych. W miejskich artykułach wojskowych stosowano łagodniejsze kary, co występowało tym jaskrawiej im większy był odsetek obywateli miejskich w oddziałach. Dużo chętniej korzystano z kary pozbawienia wolności, wykorzystując co oczywiste, instytucje działające na terenie miast⁸⁵.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archivio Segreto Vaticano: Commissariato delle Armi 46.

Archiwum Główne Akt Dawnych: Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 711.

Archiwum Państwowe w Gdańsku: 300, 18, III.

Biblioteka PAN Gdańsk: 1204, 2903.

⁸⁴ Widoczne jest to m.in. w Rzeczypospolitej, gdzie Władysław IV Waza i August II Mocny ogłaszając artykuły wojskowe wykorzystali odpowiednio przepisy szwedzkie i saskie. Natomiast Piotr I Wielki wydając ustawy wojskowe z 1716 r. w części dotyczącej prawa materialnego wykorzystał dorobek szwedzki według redakcji z 1683 r. K. Łopatecki, *Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, R. 11, z. 2, s. 235-255; E. Anners, *Den Karolinska Militarstraffrätten och Peter den Stores Krigsartiklar*, Uppsalla 1961, passim.

⁸⁵ E. Rozenkranz, op. cit., s. 113-124.

Štatny archiv v Prešove, pobočka Bardejov: Magistrat mesta Bardejova, č. 1987.

Źródła drukowane

Archiv für schweizerische Geschichte herausgegeben auf Veranstaltung der allgemeine geschichtforschende Gesellschaft der Schweiz, t. 12, Zürich 1858.

Articuls-Brieff und Kriegs-Ordnung Wornach E.E. Raths dieser Stadt Franckfurt geworbenes Kriegs-Volck zu Fuß, sich richten und verhalten sollen, Frankfurt 1644.

Белокуров С.А., *Дневальные записки Приказа тайных дел. 7165-7183 гг.*, Москва 1908.

Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558-1562, t. 3, 1559-1560, oprac. F. Bienemann, Riga 1868.

Calendar of State Papers, Domestic Series, of the Reign of Charles I. 1628-1629, oprac. J. Bruce, London 1859.

Code militaire des suisses, pour servir de suite a l'Histoire Militaire des Suisses, au seroive de la France, par B. F. Zurlauben, t. 1-2, Paris 1764.

Corpus Iuris Militaris, t. 2, oprac. J. C. Lünig, Leipzig 1723.

Eines Ehrvesten Hochweisen Raths der Stadt Leipzig, [et]c. Wacht-Ordnung, Lepipzig 1631.

Eines Erborn Rahts dero Stadt Hildeßheimb WachtOrdnung, [Hildeßheimb] 1626.

Eines Erborn Raths Dieser Statt Franckfurt erneuerte Wachtordnung, Wornach sich die Capitain, Leutenant, und andere Befelchshabere/ wie auch die jenigen, welche zu den Wachten auß der Bürgerschaft allhier verordnet werden/ jedesmals gemäß verhalten, [Frankfurt, Main] 1621.

Lawes and Ordinances of Warre, Established for the better Conduct of the Army by His Excellency The Earle of Warwick, London 1642.

Neue gemeine Wachtordnung wie sie ein Erb-Rath der St. Cölln hat aufgericht, Cölln 1586.

Ordnung, die wir markgrafe Albrecht gesetzt haben und wollen, dass sie von allen den untern soll gehalten werden, in massen hernach geschrieben steht, „Mitteilungsblatt der Fachgruppe Strafrecht in der Gesellschaft für Rechtsvergleichung“ 1912, t. 33.

Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842.

Памятники русского права, Вып. 8: *Законодательные акты Петра I, первая четверть XVIII в.*, oprac. К. А. Софроненко, Москва 1961.

Pramene k vojenským dejinám slovenska, t. 1/3: 1387-1526, oprac. V. Segeš, B. Šedová, Bratislava 2013.

Relacja spraw gdańskich na sejmie walnym warszawskim roku 1570, b.m.w. [1570].

Sašové v Praze léta 1631, podal J. Erben, „Časopis Českého Museum“ 1853, nr 27.

Wacht-Ordnunge, darnach sich ein jeder Rottmeister, Bürger und Einwohner der königlichen Stadt Dantzick, in der Nachtwache, zurichten und zuverhalten wird wissen: Wie auch auff was weise der Rottmeister die Wacht heget, Danzig 1626.

Whitelocke B., *A Journal of the Swedish Embassy in the years 1653 and 1654*, t. 2, oprac. C. Morton, H. Reeve, London 1855.

Wirz J.H., *Einrichtung und Disciplin eines Eidgenössischen Regiments zu Fuß und zu Pferd*, cz. 2, Zürich 1759.

Учение и хитрость ратного строения пехотных людей, Москва 1647.

Zignago L.M., *Instituti et Ordini militari da osservarsi dalle truppe della Serenissima Repubblica di Genova*, Genova 1722.

Opracowania

Anners E., *Den Karolinska Militarstraffratten och Peter den Stores Krigsartiklar*, Uppsalla 1961.

Beck W., *Die ältesten Artikelsbriefe für das deutsche Fußvolk*, München 1908.

Błaszczuk G., *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1979, R. 31, z. 2.

Bołdyrew A., *Tedy na garle ma być karan. Kara śmierci w polskich ustawach i artykułach wojskowych za ostatnich Jagiellonów*, [w:] *Zabijać i umierać. Aspekty społeczno-kulturowe*, red. B. Płonka-Syroka, A. Szlagowska, Wrocław 2010.

Branecki T., *Powstanie i rozwój Konfederacji Szwajcarskiej w latach 1291-1515*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, R. 19.

Brunelli G., *Soldati del papa: politica militare e nobiltà nello Stato della Chiesa: 1560-1644*, Rome 2003.

Burschel P., *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994.

Ciara M., *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590-1610*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1988, R. 31.

Cieślak E., *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku: interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańsk 1962.

Cieślak E., *Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej*, [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655-1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973.

Danziger Stadtbibliothek verfertigt und herausgegeben im Auftrage der städtischen Behörden, t. 2, *Katalog der Handschriften*, cz. 2, oprac. O. Günther, Danzig 1903.

Drabiński N., *Z dziejów okupacji szwedzkiej Elbląga w latach 1626 – 1635*, „Rocznik Elbląski” 1963, R. 2.

Dybaś B., *Dzieje wojskowe Torunia w latach 1548-1660*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2, *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548-1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994.

- Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998.
- Dybaś B., *Wielkie miasta Prus Królewskich w dobie wojny północnej*, „Czasy Nowożytne” 2001, t. 10.
- Ebel W., *Die Kriegsartikel der Rostocker Soldaten im 30-jährigen Kriege*, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock” 1940/41, R. 22.
- Frost R. I., *Confessionalisation and the army in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550-1667*, [w:] *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhunderts in Staat, Gesellschaft und Kultur*, red. J. Bahlcke, A. Strohmeyer, Stuttgart 1999.
- Godin F. T. J., *Inventaris van de collectie: De Graaff (Militair straf- en tuchtrecht)*, Den Haag 2008.
- Griffin M., *Regulating Religion and Morality in the King's Armies, 1639-1646*, Leiden-Boston 2004.
- Gunn S., Grummitt D., Cools H., *War, State, and Society in England and the Netherlands, 1477-1559*, Oxford – New York 2007.
- Haas L., *Schweden und die Schweiz: ein Rückblick in die Vergangenheit*, „Schweizerische Zeitschrift für Geschichte” 1964, R. 14.
- Hahlweg W., *Das Kriegswesen der Stadt Danzig: durch eine Einführung und einen Dokumenten-Anhang erweiterter Neudruck der Ausgabe Berlin 1937*, t. 1, *Das Kriegswesen der Stadt Danzig: Die Grundzüge der Danziger Wehrverfassung 1454-1793*, Osnabrück 1982.
- Hane J., *Militärisches aus dem Alten Zürichkrieg. Zur Entwicklungsgeschichte der Infanterie*, Zurich 1928.
- Häne J., *Zürcher Militär und Politik im zweiten Kappelerkrieg: eine neue Kriegsordnung*, „Jahrbuch für schweizerische Geschichte” 1915, R. 38.
- Hart M. C., *The Making of a Bourgeois State: War, Politics and Finance during the Dutch Revolt*, Manchester 1993.
- Kaczmarek M., *Wrocław: dziesięć wieków*, Wrocław 1997.
- Калинычев Ф. И., *Правовые вопросы военной организации русского государства второй половины XVII века*, Москва 1954.
- Knapp H., *Das alte Nürnberger Kriminalrecht. Nach Rats-Urkunden Erlautert*, Berlin 1896.
- Koranyi K., *Über schweizerische Kriegsartikel besonders im 17. Jahrhundert*, „Allgemein Schweizerische Militärzeitschrift” 1939, nr 85.
- Koranyi K., *Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, R. 1.
- Krokosz P., *Aspekt religijny w strukturach rosyjskich sił zbrojnych za panowania Piotra I*, „Україна в Центральньо-Східній Європі” 2015, Вип. 15.
- Landolt O., *Die Kriminalisierung von Kriegsverbrechen. Das Beispiel der spätmittelalterlichen Eidgenossenschaft*, [w:] *Kriminalisieren – Entkriminalisieren – Normalisieren*, red. C. Opitz, B. Studer, J. Tanner, Zürich 2006.

- Lehr H., *Les Protestants d'autrefois; vie et institutions militaires*, Paris 1901.
- Lorenz M., *Schwedisches Militär und seine Justiz: Einblicke in das Verhältnis von Rechtsnorm und Alltag in der Garnison Stralsund ca. 1650 bis 1700*, [w:] *Gemeinsame Bekannte: Schweden und Deutschland in der Frühen Neuzeit*, red. I. Asmus, J. E. Olesen, Münster 2003.
- Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, R. 11, z. 2.
- Łopatecki K., *Charakterystyka „miejskich artykułów wojskowych” na przykładzie Rigi-scher Artikelsbrieff z 1600 roku*, „Zapiski Historyczne” 2013, R. 78, z. 2.
- Łopatecki K., *Cuius regio eius religio w wojskach Rzeczypospolitej? Kwestia wolności głoszania wiary wśród żołnierzy w latach dwudziestych XVII wieku*, [w:] *Studia nad Reformacją*, red. E. Bagińska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010.
- Łopatecki K., *Najstarsze północnoamerykańskie artykuły wojskowe*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, R. 65, z. 1.
- Łopatecki K., Organiściak W., *Udział parlamentu angielskiego i sejmu Rzeczypospolitej szlacheckiej w pracach nad artykułami wojskowymi*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013.
- Łopatecki K., *Przestępstwo ucieczki z pola bitwy w Rzeczypospolitej szlacheckiej – z badań nad karą śmierci wymierzaną w trybie pozasądowym*, [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mikuła, Kraków 2009.
- Łopatecki K., *Religijność żołnierzy w świetle artykułów wojskowych – założenia metodologiczne*, „Orientalia Christiana Cracoviensia” 2014, R. 6.
- Łopatecki K., *Udział „sejmików” wojskowych przy tworzeniu i ogłaszaniu artykułów wojskowych w XVI i XVII stuleciu*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2013, R. 12.
- Łopatecki K., *Wydawanie artykułów wojskowych jako element walki politycznej i działalności propagandowej magnatów – przykład Jana Zamoyskiego*, [w:] *Wobec Króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI-XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012.
- Magnuszewski W., *Z dziejów elearów polskich. Stanisław Stroynowski lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa-Poznań 1978.
- Menzel C. A., *Topographische Chronik von Breslau*, t. 1, Breslau 1805.
- Mikołajczyk M., *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI-XVIII wieku*, Katowice 2013.
- Muszyński J., *Przestępstwa wojskowe a przewinienia dyscyplinarne w polskim prawie wojskowym*, Warszawa 1967.
- Organiściak W., *Kara śmierci w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej od XVI do XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1994, R. 20.
- Organiściak W., *O inkwizycji generalnej w XVIII-wiecznym wojskowym procesie karnym*, [w:] *Z dziejów prawa*, red. A. Lityński, cz. 4, Katowice 2004.

- Organiściak W., *Tymczasowe aresztowanie w polskim prawie wojskowym w XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa Rzeczypospolitej Polskiej*, red. A. Lityński, Katowice 1991.
- Organiściak W., *Wojskowe prawo karne a idee humanitarne w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1993, R. 19.
- Organiściak W., *Z badań nad karami na ciele w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa*, red. A. Lityński, cz. 3, Katowice 2002.
- Organiściak W., *Z badań nad karą pozbawienia wolności w wojskowym prawie karnym Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Z dziejów sądów i prawa*, red. A. Lityński, Katowice 1992.
- Pablo J. de, *Contribution à l'étude des institutions militaires huguenotes*, t. 2, *L'armée huguenote entre 1562 et 1573*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 1957, R. 48.
- Pálffy G., *Háborúk, hadsereg és város a 16. századi Magyarországon*, [w:] *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti)*, Bratislava 2002.
- Rainmontler M. de, *Histoire Militaire de la Suidde et celle des Suisses dans les Diferens services de L'Europe*, t. 4 i 6, Lausanne 1788.
- Rapetti G., *Una esatta disciplina. La giustizia militare al tempo del Re Sole: il caso dell'esercito genovese*, „Storiadelmondo” 2004, R. 20, [czasopismo wydawane w wersji elektronicznej: <http://www.storiadelmondo.com/20/rapetti.esercitogenovese.pdf>].
- Rozenkranz E., *Gdańska archeologia prawna*, Gdańsk 1993.
- Rymaszewski Z., *Sprawy gdańskie przed sądami zadwornymi oraz ingerencja królów w gdański wymiar sprawiedliwości XVI-XVIII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985.
- Salmonowicz S., *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII/XIX w.*, Toruń 1966.
- Saluces A. de, *Histoire Militaire du Piémont*, t. 1, Turin 1818.
- Schiemann T., *Revaler Landsknechte zur Zeit der ersten Russennoth*, [w:] *Baltische Monatschrift*, red. F. Bienemann, t. 32, Reval 1885.
- Schwark T., *Lübecks Stadtmilitär im 17. und 18. Jahrhundert: Untersuchungen zur Sozialgeschichte einer reichsstädtischen Berufsgruppe*, Lübeck 1990.
- Schnettger M., *„Principe sovrano“ oder „Civitas imperialis“? Die Republik Genua und das Alte Reich in der frühen Neuzeit (1556-1797)*, Mainz 2006.
- Segeš V., *Mestá v uhorskom vojenstve na konci stredoveku*, [w:] *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti)*, Bratislava 2002.
- Seredyka J., *Sejm w Toruniu w 1626 roku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966.
- Spieralski Z., *Z problematyki wzajemnych kontaktów między polską i husycką sztuką wojenną*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1957, R. 2, z. 2.
- Stache A., *... der scharffe Sebel ist mein Acker...: Alltags- und Sozialgeschichte frühneuzeitlicher Söldner in Bildquellen für die Sekundarstufe II*, Potsdam 2005.

- Stehlin K., *Der Sempacherbrief*, „Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde“ 1925, R. 23.
- Stettler B., *Der Sempacher Brief von 1393: ein verkanntes. Dokument aus der älteren Schweizergeschichte*, „Schweizerische Zeitschrift für Geschichte“ 1985, R. 35.
- Swart E., *From „Landsknecht“ to „Soldier“: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century*, „International Review of Social History“ 2006, R. 51.
- Swart E., *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan va het Staatse leger, 1568-1590*, Amsterdam 2006.
- Suproniuk J., *Miejskie służby porządkowe a społeczeństwo w Polsce XIV-XVI w.*, „Przegląd Historyczny” 1999, t. 90, z. 2.
- Tracy J. D., *The Founding of the Dutch Republic. War, Finance, and Politics in Holland 1572-1588*, Oxford – New York 2008.
- Wagner M., *Prawa i obowiązki oficerów armii koronnej w drugiej połowie XVII w. Ze studiów nad rozwojem prawa wojskowego w dawnej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 36.
- Wernicke J.E., *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, t. 2, *Die Jahre 1531-1840*, Thorn 1842.
- Węsierska-Biernatowa T., Czaplicka J., Sławoszewska M., *Archiwum miasta Gdańska. Przewodnik po zespołach 1253-1945*, Warszawa 1970.
- Викторский С. К., *История смертной казни в России*, Москва 1912.
- Wojtowicz J., *Historia Szwajcarii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.
- Ujma M., „*Nouvelles Ordinaires*” wobec problemów związanych ze Śląskiem doby kontrreformacji w latach 1631-1648, „Studia Śląskie” 2005, t. 64.